

*С благословом Његовог преосвештенства
Епископа рашко-призренског Теодосија,
администратора Епархије нишке*

CHURCH STUDIES

Year XIII

Number 13

The Centre of Church Studies
University of Niš, Center for Byzantine-Slavic Studies
International Center for Orthodox Studies
Niš, 2016

Година XIII

Број 13

Центар за црквене студије
Универзитет у Нишу, Центар за византијско-словенске студије
Међународни центар за православне студије
Ниш, 2016

ЦРКВЕНЕ СТУДИЈЕ / *CHURCH STUDIES*
ISSN 1820-2446

Издавачи

Центар за црквене студије, Ниш
Универзитет у Нишу, Центар за византијско-словенске студије
Међународни центар за православне студије, Ниш

Редакција:

академик Анатолиј Турилов (Москва), **др Жан Клод Ларше** (Стразбур),
академик Витомир Митевски (Скопље), **др Иван Христов** (Софија),
др Ростислав Станков (Софија), **др Александар Наумов** (Венеција),
др Олга Лосева (Москва), **др Бранислав Тодић** (Београд), **др Борис Брајовић** (Никшић),
др Кирил Максимович (Москва), **др Слађана Ристић-Горгиев** (Ниш),
др Владимир Цветковић (Ниш), **др Синиша Мишић** (Београд),
др Бранко Горгиев (Ниш), **др Панос Софоулис** (Атина),
др Дарко Крстић (Ниш), секретар,
др Ангелики Деликари (Солун), међународни секретар

Уредник

Др Драгиша Бојовић (Ниш)

Адресе

Центар за црквене студије
18000 Ниш, Обреновићева бр. 20
телефон: 063 847 84 99, e-mail: bodra@ptt.rs

Универзитет у Нишу, Центар за византијско-словенске студије
18000 Ниш, Универзитетски брџ бр. 2
e-mail: dragisa.bojovic@filfak.ni.ac.rs

Међународни центар за православне студије
18000 Ниш, Обреновићева бр. 20
e-mail: orthodoxstudies.ni@gmail.com

Графичко решење назива часописа
Светозар Пајић Дијак

Илустрација на корици
Застава у дечанском Четиљоројеванђељу (последња четвртина XIV века, бр. 6)

Штампа: ПУНТА, Ниш

Тираж: 200 примерака

Излази једном годишње

Електронско издање: www.crkvenestudije-churchstudies.org

САДРЖАЈ

Драгиша Бојовић <i>Благословена је гора на којој змије остадоше без отрова</i>	11
Владан Д. Станковић <i>Положај Дукљанске епископије у раном средњем веку</i>	15
Vladan D. Stanković <i>Position episcopacy of Duklja in the early Middle Ages</i>	22
Дубравка Прерадовић <i>Најранији помени Улцињске и Барске епископије: филолошко-археолошка белешка</i>	23
Dubravka Preradović <i>The Earliest Mentions of Episcopal sees of Ulcinj and Bar: A Philological - Archaeological note</i>	35
Виктор Савић <i>Српски језик око године хиљадите</i>	37
Viktor Savić <i>The Serbian Language circa AD 1000</i>	52
Илиана Чекова <i>Княз Јоан Владимир и литературната типологија образите на князете мъченици</i> ..	53
Iliana Chekova <i>Saint John Vladimir and the literature typology of images of Princes Martyrs</i>	72
Анатолиј А. Турилов <i>К вопросу о старшем церковнославянском переводе службы и жития князя Иоанна-Владимира</i>	73
Анатолиј А. Турилов <i>Поводом питања о најстаријем црквенословенском преводу службе и житија Јована Владимира</i>	78
Жанна Л. Левшина <i>Греческий литургический сборник из Зографского монастыря с сочинениями, посвященными Святому великомученику Иоанну Владимиру, князю сербскому</i>	79
Жанна Л. Левшина <i>Грчки литургијски зборник из манастира Зографа са деловима посвећеним Светом великомученику Јовану Владимиру, кнезу српском</i>	90

Борис Стојковски	
<i>Римокатоличко житије Светог Јована Владимира</i>	91
Boris Stojkovski	
<i>The Roman Catholic Life of Saint Jovan Vladimir</i>	100
Изабела Лис-Вјелгош	
<i>Јован Владимир као владар, витез и светац.</i>	
<i>Стратегија креирања лика у казивању Попа Дукљанина</i>	101
Izabela Lis Vjelgos	
<i>Jovan Vladimir as the ruler, knight, and saint.</i>	
<i>A strategy of creating characters in the source of the Orthodox priest Duklanin</i>	111
Дарко Крстић	
<i>Библијски мотиви у причи о Светом Јовану Владимиру у</i>	
<i>Летопису Попа Дукљанина</i>	113
Dariko Krstić	
<i>The Biblical motifs in the Story of Saint John Vladimir</i>	
<i>in the Cronicle of the Priest of Diocleia</i>	125
Александра Костић Тмушић	
<i>Поетски елементи у структури житија Светог Јована Владимира</i>	127
Aleksandra Kostić Tmušić	
<i>Poetic Elements in the Structure of Saint Jovan Vladimir Hagiography</i>	136
Кристина Митић	
<i>Кћер цара тамничара - tradidit ei filiam suam in uxorem -</i>	137
Kristina Mitić	
<i>The Daughter of the Jailer-Emperor</i>	146
Небојша Карталија, Снежана Туцаковић	
<i>Св. Јован Владимир у српској историји и драми</i>	147
Nebojša Kartalija, Snežana Tucaković	
<i>Saint Jovan Vladimir in Serbian history and drama</i>	167
Konstantinos Giakoumis	
<i>An unpublished Icon of St. John-Vladimir</i>	
<i>and a typological classification of the Saint's Imageri</i>	169
Константинос Јакумис	
<i>Необјављена икона Светог Јована Владимира</i>	
<i>и типолошка класификација светитељевог лика</i>	208

Бождар Зарковић	
<i>Свети Јован Владимир у литератури и традицији српског народа у XX веку</i>	209
Božidar Zarković	
<i>The Saint Jovan Vladimir in the Literature and Tradition of Serbian People in the 20th Century</i>	235
Васиљ Јововић	
<i>Свети Јован Владимир у црногорској периодици између два светска рата (1918–1941)</i>	237
Vasilj Jovović	
<i>Saint John Vladimir in Montenegrin periodicals between The First and Second World War (1918-1941)</i>	251

Дубравка Прерадовић

Лион, Француска

e-mail: dubravka.preradovic@gmail.com

НАЈРАНИЈИ ПОМЕНИ УЛЦИЊСКЕ И БАРСКЕ ЕПИСКОПИЈЕ: ФИЛОЛОШКО-АРХЕОЛОШКА БЕЛЕШКА*

Апстракт: У раду се анализирају познати писани и материјални извори који сведоче о најранијој историји епископских седишта Улциња и Бара. Како се у стручној литератури још увек појављују недоумице у вези са најстаријим поменима барске и улцињске епископије, преиспитана су издања и тумачења епископских notiција цариградске цркве, првенствено notiција које је под бројевима 3 и 10 приредио Густаф Партај, као и notiција 10 коју је објавио Жан Дарузе. Такође, скренута је пажња на у њима наведено епископско седиште *δ Λιχιδίου*, које поједини истраживачи идентификују са охридском, а не улцињском епископијом.

Кључне речи: Бар, Улцињ, епископска седишта, епископске notiције, култ Светог Теодора, рани средњи век.

Историја црквене организације јужне обале Јадрана током раног средњег века није у потпуности расветљена, што је првенствено последица посве скромног броја поузданих писаних извора. Није нам, међутим, намера да овом месту дамо нове податке у вези са епископијама Бара и Улциња које су тема овог написа, већ да преиспитамо постојеће и углавном добро познате писане изворе, првенствено епископске notiције цариградске цркве, као и археолошке остатке *in situ*, будући да се у стручној литератури још увек појављују недоумице о најранијим поменима ове две епископије којима, мишљења смо, нема места.

Улцињ је један од најстаријих градова источне обале Јадрана.¹ Основали су га, према римском историчару Плинију Старијем, Колхиђани по којима је првобитно име града било *Colchinium*, одакле касније *Olcinium*, односно Улцињ.² Делимично очуване „киклопске“ зидине античког Улциња, те покретни налази међу којима најзначајније камено постоље за рељеф са грчким натписом у којем се помиње богиња лова

* Овај рад проистекао је из дела једног поглавља докторске дисертације: D. Preradović, *Bisanzio sull'Adriatico nel IX e X secolo – Topografia sacra/ Byzance sur l'Adriatique aux IXè – Xè siècles- Topographie sacrée*, (relatori: Valentino Pace, Catherine Jolivet-Lévy), Università di Udine – Italia, École Pratique des Hautes Études – France, одбрањене 28. 05. 2011. Литература објављена у међувремену није на овом месту узета у обзир.

¹ У вези са пореклом и историјом града: Историја Црне Горе 1967, 121, 126–127 (Д. Гарашанин, М. Гарашанин), 325 (Ј. Ковачевић); Мијовић, Ковачевић 1975, 29–35; Бошковић, Мијовић, Ковачевић 1981, 5–12.

² Plinius, *Naturalis Historia* III, 114.

Артемида³, потврђују да је овај град, као и оближња Будва, основан у V столећу пре нове ере. Стога и претпоставка да се у Улцињу може препознати изгубљено име емпоријума који помиње Псеудо-Скилакс, а који се налазио после Будве на путу ка Драчу, чему у прилог сведочи и значај који је овај град имао у илирској држави. Из римског времена осим писаних извора, из којих се сазнаје да је град стекао статус опиде, других података нема. Међу сполијама коришћеним приликом изградње средњовековне цистерне у северозападном делу цитаделе, налази се и импост капител са христорограмом са грчим словима α и ω који сведочи о раном продору хришћанства у овај град. У истој цистерни су као сполије коришћени и фрагменти парапетних плоча, те четири монолитна дорска стуба и један добро очуван јонски капител датован у VI век што би пак говорило у прилог постојању неке, до сада неоткривене, монументалне црквене грађевине.⁴ Павле Мијовић је био мишљења да је улцињска црква у VI веку могла бити под директном јурисдикцијом архиепископског седишта у Скадру.⁵ Исти аутор сматра, на основу остатака грађевинских структура у граду које се могу датовати у VI столеће, да је Улцињ био укључен у Јустинијанов одбрамбени систем иако га Прокопије не наводи међу обновљеним градовима.⁶ Могуће је да се под именом места *Buccinium/Bicinion*, које у свом спису бележи анонимни географ из Равене, заправо наводи Улцињ.⁷ Међутим, све до почетка IX столећа поузданих података о Улцињу нема. Са активацијом византијске власти на Јадрану почетком IX века, основана је тема Драч, а њени кастели били су, како то бележи учени византијски цар Константин Порфирогенит, Љеш, Бар и Улцињ.⁸ Управо из тог периода су и остаци омање цркве, непознате посвете, као и уломци црквеног каменог мобилијара, међу којима су најзначајнији делови циборијума са натписом који бележи византијске царева Лава и Константина, идентификоване са Лавом V (813–820) и његовим сином савладаром Константином.⁹ Могуће је помишљати да је почетком IX века Улцињ имао свог епископа. Први помен улцињског прелата среће се век доцније, у одредбама Првог сплитског сабора из 925. године. Повољан географски положај, снажне зидине као и очито добра одбрана учинили су Улцињ превеликим изазовом за бугарског цара Самуила (997–1014) који га је на самом крају X или почетком наредног столећа без успеха опседао.¹⁰ Град је од поновног успостављања византијске доминације на јужном Јадрану био у сталном успону, толиком да је у путопису из средине XII века арапски географ Идриси забележио да је Улцињ „град насељен људима из Лаодикеје и један од најзначајнијих [градова] Склавоније“.¹¹

За разлику од Улциња, Бар није град античког порекла. Основан је на око 5 км од морске обале у раном средњем веку.¹² Податак да је Јустинијан у провинцији Нови Епир између осталих обновио и утврђење Антипагре (*Αντίπαγραι*) који наводи

3 Мijović 1995.

4 Bošković, Mijović, Kovačević 1981, 18; Mijović 1984–1985, 76.

5 Mijović 1984–1985, 78.

6 Исто, 84–85.

7 Равенски космограф, међутим, наведени *Buccinium/Bicinion* смешта између Котора и Рисна. У том смилу његов *Buccinium/Bicinion* одговара позицији *Vicinium-a* на Појтингеровој табли. *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, 208:9; 379:13.

8 DAI 30:96–97.

9 cfr. infra p. 65.

10 Пириватрић 1997, 105; Живковић 2002.

11 Edrisi, *Libro del Re Ruggero*, 108.

12 Bošković 1962 7–9, Историја Црне Горе I, 326 (Ковачевић); Мijовић, Ковачевић 1975, 93–96; Митровић 2010.

Прокопије у свом делу о Грађевинама¹³, навео је неке истраживаче да у Антипаграиу препознају утврђење на чијем се месту, или у његовој непосредној близини, развио средњовековни град Бар.¹⁴ Међутим, тај податак није потврђен археолошким истраживањима. Она показују да је утврђено насеље настало на прелазу из VIII у IX век, а вероватно током VIII столећа.¹⁵ Ђурђе Бошковић је био мишљења да се нуклеус град формирао на добро заштићеном заравњеном стеновитом платоу у јужној зони града где је смештена црква Светог Теодора.¹⁶

Први поуздан помен Бара јесте из средине X века, када је ово утврђење, као и суседни Улцињ, било кастел драчке теме.¹⁷ Но, у литератури дуго опстаје мишљење да први помен барске епископије, па самим тим и града Бара треба датovati у прву половину VIII столећа, прецизно у време владавине византијског цара Лава III (717–741).¹⁸ То се мишљење заснива на датовању једног списка суфрагана драчке митрополије у којем се на 12-ом месту наводи Бари (ὁ Αντιβάρεως). Реч је о notiцији 3 коју је заједно са других дванест за публикување приредио немачки филолог и историчар цркве Густаф Партај (Gustav Parthey) 1866. године.¹⁹ Он је у уводу свог дела назначио да је „Singulas notitias unde sumpserim suo loco indicabo, ordine earum, quantum fieri potuit, ad chronologicam normam constituto“, односно да је notiције изложио, у мери у којој је то било могуће, хронолошким редом.²⁰ Тако се notiција 3, приређена на основу три рукописа²¹, нашла иза прецизно датоване notiције из времена владавине Лава VI Мудрог (886–912), што би значило да списак у којем се помиње Барска епископија није млађи од X века. У истом издању барска епископија се помиње на још једном месту и то notiцији која носи број десет, где је такође наведена као суфраган драчке митрополије.

Две деценије након Партајевог издања, знаменити приређивач црквених notiција Хајнрих Гелцер (Heinrich Gelzer) донео је прецизнију хронологију епископских спискова, где је за notiције објављене код Партаја под бројевима 3 и 10 изнео мишљење да су настале на основу списка провинција редигованог између 1022. и 1035. године. Анализом више рукописа, као и самог садржаја спискова, Гелцер је у том тренутку закључио да је notiција 3 састављена у време Алексија Комнина (1081–1118), а свакако после 1084, док је за notiцију 10 изнео мишљење да је настала нешто касније у време династије Анђела.²² У обимном раду о notiцијама, у којем је између осталих објавио и посебно значајну notiцију 2 из времена Лава Мудрог (886–912), прецизно датовану у године између 901. и 907.²³ Гелцер је објавио и једну notiцију, само архиепископских седишта без њиховиг суфрагана коју је датовао у време Јована Цимискија (969–976).²⁴ Дарузе је доцније утврдио да је на том месту заправо реч о Партајевој notiцији 3 која је од броја 50 ревидирана.²⁵

13 Procopius, *De aedificiis*, IV.iv. (стр. 251)

14 Мијовић, Ковачевић 1975, 93.

15 Baudo et al. 2006, 33–46.

16 Bošković 1962, 194.

17 DAI 30:97.

18 cfr. infra.

19 Parthey 1866, 124–125.

20 Parthey 1866, VI.

21 За рукописе на основу којих је приређена notiција 3 Parthey 1866, cfr. 101.

22 Gelzer 1886, 555–556.

23 Реч је notiцији 2 коју је објавио Гелцер на основу до тада непознатог рукописа. Gelzer 1901, 549–567.

24 Ibid, 568–575.

25 Darrouzès 1970, 73.

Лиречек и Талоци, пишући о два позносредњовековна документа која се односе на северну Албанију, наводе да су notiције 3 и 10 настале и пре XI века и анализирају њихов садржај идентификујући наведене епископије, где између осталог наводи да *ὁ Λιχινίδων* „nicht Lychinidos (подвукла Д. П.) sondern Olcinium, Dulcigno, alrserb. Љцињ“, тј. да је реч о Улцињу, а не Охриду.²⁶ У уводу знаменитог дела *Acta Albanie* исти аутори су се поново осврнули на датовање дугачких спискова суфрагана драчке митрополије, одређујући време њиховог настанка у X век.²⁷ Константин Лиречек је у првој свесци радова посвећеној Романима у градовима Далмације током средњег века²⁸, те у *Историји Срба*²⁹, такође скренуо пажњу на поменуте notiције, где за њихово датовање упућује на свој рад из 1899, и где још једанпут подвлачи да је испред барске наведена улцињска епископија.

Остаје стога нејасно Фаберово читање Лиречека с обзиром на то да у свом раду из 1905, позивајући се на Лиречеков рад из 1889, године пише : „Премда тај каталог нема датума, ипак је лако могуће, да се, како Лиречек на озн. мј. мисли, односи на пролазне прилике за Лава III и наредног доба, тим више, што под митрополијом *Dytrachiona* нема Дукље већ нити концем наредног столећа нити касније.“³⁰ Колико нам је познато, Фабер је први аутор који је списак драчке митрополије са петнаест суфрагана датовао у прву половину VIII века. Међутим, у истоименом раду објављеном на немачком језику, Фабер је променио мишљење и пристао на Гелцерово датовање ове notiције у XI век.³¹ Важно је пак истаћи да и овај аутор инсистира на томе да је испред барске наведена улцињска, а не охридска епископија.³²

На датовање проблематичне notiције осврнуо се и Дане Грубер, који је изразио мишљење да је списак суфрагана драчке митрополије настао у првој половини VIII века за време цара Лава III.³³ Као прилог таквом хронолошком одређењу наведеног списка наводи чињеницу да се у notiцији из времена Лава Мудрог, као и оним из доцнијег периода под јурисдикцијом драчке митрополије, налазе само четири епископије.³⁴ Штавише, Грубер се позива на овај списак када доказује неаутентичност познате буле папе Захарија дубровачком архиепископу из 743. године, где у прилог својој аргументацији наводи да се : „Lažnost isprave vidi i po tome što se u njoj spominju mnogi gradovi (Ulcinj Skadar, Drivast i Pilot) kao podložni dubrovačkom nadbiskupu, koji su u to doba (u VIII. stolj.) spadali pod dračkog nadbiskupa kako nam to dokazuje onaj već navedeni katalog grčkih biskupa (njih 15), podložnih dračkom nadbiskupu.“³⁵

26 Thalloczy, Jireček 1899, 80, n.1.

27 Acta Albanie I, IV.

28 Jirešek 1901, 46, n. 1; Лиречек 1962, 54, н. 61

29 „Епископије у Превалитани које су, још под папом Гргуром I, потчињене биле цркви Justinianae Primaе, изузете беху испод власти римске цркве, и то без сумње за владе цара Леона Исавријског око 731. У једном тексту грчких епископских каталога јављају се под митрополитом Дирахија Драча 15 епископа, а међу њима епископи Љеша *ὁ Ἐλισσοῦ*, Дукље *ὁ Διοκλείας*, Скадра, *ὁ Σκωδρῶν*, Дривоста *ὁ Δριβάστου*, Пилота *ὁ Πολάδων*, Улциња *ὁ Λιχινίδων*, и Бара *ὁ Ἀντιβάρεως*. Изгледа, да су ови односи постојали још и у време цара Константина Порфирогенита који убраја Љеш, Улцињ и Бар међу кастеле Дирахија.“ Лиречек 1911, 165.

30 Фабер 1905, 451.

31 Faber 1909, 366, n. 3.

32 Ibid, 366, n.8.

33 Gruber 1912, 8–9, н. 1.

34 Gruber 1912, 9, н. 2.

35 Ibid, 25.

Како је дошло до погрешног тумачења Лиречекових речи остаје нејасно. Било како било, датовање Партајеве notiције 3 у време владавине цара Лава III, односно тврдња да је барска епископија постојала већ у првој половини VIII столећа, наведени су у референтном *Dictinnaire d'histoire et de geographie ecclesiastiques*³⁶, а то мишљење су прихватили и неки потоњи истраживачи.³⁷

Француски истраживач Жан Дарузе (Jean Darrouzès) приредио је notiције цариградске цркве на основу великог броја рукописа. Овај аутор је подвукао да је Партај раздвајањем notiција 3 и 10 изазвао конфузију код свих потоњих приређивача епископских спискова, будући да је практично у питању једна иста листа.³⁸ Он у свом делу ову notiцију објављује под бројем 10, што је случајна коинциденција са Партајевим издањем. Дарузе се одлучио да ову листу приреди у две упоредне верзије (колоне) будући да је сачувана у значајном броју рукописа које је аутор поделио у четири рецензије. Када је реч о датовању ове notiције Дарузе је опредељује у крај X столећа, уз напомену да се ова временска одредница не може применити на све делове notiције с обзиром на то да постоји велики број рецензија у којима се не поклапају спискови сваке епархије појединачно. Такав је случај управо са суфраганима драчке митрополије која је наведена на 42, односно 43. месту. Њих је, у зависности од рукописне традиције, било четири, како је то и у notiцијама 7, 9 и 13 (Стефанијакон, Хуновија, Кроја и Љеш)³⁹, односно једанест више. Notiција 7 поуздано је датована у време патријарха Николе I (901–907) и стога представља централно место у историји текстова notiција, док notiција 9 припада групи епископских листа (notиције 8, 9, 10 и 13) које се датују у X век. У notiцији 10 епископије потчињене драчком прелату дате су одређеним редом: прво су наведени градови на северу митрополије (Стефанијакон, Хуновија, Кроја, Љеш, Дукља, Скадар, Дриваст, Полат, Главиница и Олонеја), затим приобални градови од југа према северу (Улцињ и Бар), и на крају три града у унутрашњости јужног дела митрополије (Черник, Берат и Градица). Таква ситуација могла је бити пре, али и након објављивања декрета Василија II (976–1025) у вези са охридском архиепископијом из 1019. године. Питајући се у ком тренутку је драчка митрополија могла бити толико обимна, Дарузе скреће пажњу на период столовања митрополита Лаврентија, који је посведочен у изворима у периоду између 1034. и 1054. године и који је био како противник империјалне, тако и римске црквене политике. Такво датовање, међутим, како то запажа и сам француски истраживач, тешко је прихватљиво управо због чињенице да се на овом списку помињу епископије Бара и Улциња, будући да су се оне у то време налазиле под јурисдикцијом дубровачког архиепископа.⁴⁰ Дарузе, попут осталих аутора нема дилему око идентификације епископије *ὁ Λιχινίδων* за коју сматра да је Улцињ, а не Охрид.⁴¹

Таквог је мишљења Јованка Калић, која је у свом раду о црквеним приликама у српским земљама, писаном пре објављивања Дарузеове књиге, подвукла значај датовања епископских notiција, односно notiције 3 коју је објавио Густав Партај. Ауторка се на овом месту опредељује за датовање овог списка у XI век, прецизније у средину тог столећа.⁴²

36 Richard 1924.

37 Bošković 1962 124; Zagarčanin 2005, 16; Gelichi 2006, 25.

38 Гелцер је, примера ради, Партејеву notiцију 10 датовао у време Михајла VIII Палеолога (1259–1282), упркос томе што њен садржај очигледно не одражава стање црквене организације у XIII веку. Darrouzès 1970, 73; Darrouzès 1981, 103, n. 3, 116–117.

39 Darrouzès 1981, 7.643–647; 9.517–521; 13: 612–666.

40 Darrouzès 1981, 114, n. 3–4.

41 Ibid, 114, n. 3.

42 Калић 1979, 30–31.

Да у наведеном локалитету ὁ Λιχνίδων треба видети Охрид, а не Улцињ, мишљења су Ђорђо Федалто и Тибор Живковић. У обимном делу италијанског истраживача, стоји да је у Портајевим notiцијама 3 и 10, као суфраган драчке митрополије, наведен Охрид (Lychnis Vetus).⁴³ Но, Федалтово је дело недовољно ажурирано када је реч о литератури, и у њему постоји већи број пропуста.⁴⁴ Са друге стране, Живковић се детаљније позабавио датовањем дела notiције број 10 која под бројем 54 наводи драчку митрополију са њеним суфраганима. Закључује да је горња временска граница компилације овог дела списка година 1009, будући да је те године под налетима бугарског цара Самуила страдала Дукља која се на овом списку наводи, односно да је исти могуће датovati у време владавине Јована Цимискија⁴⁵, што је датовање које је својевремено предложио Гелцер. Такво датовање Живковић је образложио чињеницом да је на овом наведена охридска епископија, односно да је тако велики обим драчке цркве био могућ само након што је цар Цимискије потчинио Бугарску и укинио охридску архиепископију.⁴⁶ Нема, међутим, разлога да у наведеној епископији ὁ Λιχνίδων препозна Охрид.

Састављачи спискова или њихови преписивачи имали су за предлошке цивилне спискове из претходних времена у којима се у оквиру провинције Нови Епир заиста и налазио Охрид, те је у неком тренутку услед сличности ортографије имена та два града дошло до забуне писара. О неуједначености назива Улциња у латинским и грчким изворима сведочи табела коју доносимо на овом месту.

Titus Livius, <i>Ab urbe condita</i> (XLV, 26)	Plinie His. Nat. III, 114	Claudii Ptolomaei Geographia II 16, 3	Tab. Pont. seg. VII/1	Ravenatis Anonymi Cosmographia, IV 16	notitia III/X	була папе Захарија (741–752)	Historia Salonitana Maior	Константин VII Порфирогенит	була папе Бенедикта VIII (1012–1024)
Olcinium	Colchinium = Olcinium	Ὀλκίνιον	Vicinium (?)	Buccinimum (?)	ὁ Λιχνίδων	Liciniate nsi ecclesia	Licinio episcopo	Ἐλκίνιον	Ulcini

У сваком случају, тако велики обим драчке митрополије посве је специфичан тренутак њене историје који је очито био кратког века. Остале notiције из X столећа, као поменуте седма и девета, те тринаеста, наводе под јурисдикцијом драчког прелата само четири епископска седишта.⁴⁷ Нешто је другачија ситуацији приказана у трећој тзв. „иконокластичкој notiцији“, где се на четрнаестом месту наводи епархија Новог Епира, са седиштем у Драчу и осам епископских седишта.⁴⁸ Сачувана у само једном рукопису из XIV века (Paris MS. B.N. gr. 1555A) ова notiција датује се у године између 787. и 869.⁴⁹ Међутим, на овом месту су листе епархија Македоније, Старог и Новог Епира, Скитије, Друге Тесалије, Хеладе и Пелопонеза цивилни, а не црквени спискови, који су за примаран извор имали Хијероклов Синдектемос.⁵⁰

На овом списку не помињу се епископи из Далмације, као што се доследно не помињу ни у другим notiцијама цариградске цркве. Познато је пак да су неки епископи из Далмације учествовали у раду иконокластичког сабора одржаног 754. године у

43 *Hierarchia ecclesiastica orientalis*, 552.

44 За приказ овог дела cf. Darrouzès 1990.

45 Живковић 2004, 150–151.

46 Ibid, 151.

47 cfr. supra n. 36.

48 Darrouzès 1981, 3: 301–308.

49 Darrouzès 1981, 32.

50 Ibid. 28–29.

царском двору у Хијерији.⁵¹ На седмом васељенском сабору одржаном у Никеји 787. године из провинције Нови Епир био је присутан само Нићифор, митрополит Драча⁵², док су из Далмације били присутни Јован, епископ Салоне, Урсо, епископ Раба, и Лаврентије, епископ Осора.⁵³ Име которског епископа Јована појављује се само на списку учесника седме и последње сесије сабора одржане 13. октобра и то на 327 месту.⁵⁴ Познато је да је епископ Котора имена Јован столовао у овом граду почетком наредног столећа. Његово име сачувано је у локалној епиграфској грађи и за њега се верује да је био которски прелат у време преноса моштију Светог Трипуна у Котор.⁵⁵

Почетак IX столећа означио је и активацију византијске политике на Јадрану. Тема Драч основана је, по свему судећи, крајем друге или током треће деценије IX века.⁵⁶ Тај тренутак означио је и полет градитељске активности на територији под византијском доминацијом. Обимна истраживања изведена у Старом Бару током шесте деценије прошлог столећа изнела су на светло дана остатке цркве скромних димензија, која се датује у IX век.⁵⁷ Мада се о њеној основи не може говорити са сигурношћу, пажњу привлачи чињеница да су у њеном поду пронађени остаци подног мозаика донети на ово место са неке старије грађевине. Присуство наведеног мозаика као и значајан број уломака камене пластике са карактеристичном тропурутом плетерном декорацијом указују на то да је уређењу овог храма била посвећена посебна пажња.⁵⁸ Над старијом црквом, страдалом у пожару⁵⁹, током XII саграђен је катедрални храм барске архиепископије посвећен светом Ђорђу, који је у потпуности порушен у експлозији муниције 1881. године.⁶⁰ Старија црква је, по свему судећи, била посвећена светом ратнику Теодору, како то бележи на самом почетку XVIII века барски архиепископ Марко Јорга⁶¹, од кога ову информацију преузима Данијеле Фарлати.⁶²

Култ светог ратника заштитника војних похода и ратника Теодора јавио се на јадранским обалама управо почетком IX века са снажнијим присуством византијске доминације, у време док његов култ још увек није био удвојен.⁶³ Прва капела венецијанских дуждева саграђена на Ријалту почетком IX века била је посвећена Светом Теодору, за кога се верује да је био патрон града на лагунама пре Светог Марка.⁶⁴ Познато је, на основу сачуваних средњовековних докумената и да је у Барију, седишту византијског стратега теме Лангобардија, постојала у IX и/или X веку црква посвећена

51 „La même année, l'empereur Constan[inus] réunit à Constantinople un synode des évêques chalcédoniens de la province de Rome et de ceux de la Dalmatie, de l'Hellade, de la Cilicie et de la Sicile. Ils s'assablèrent à propos de l'affaire des images, pour savoir si l'on devait les vénérer ou non“, *Chronique de Michel le Syrien* II, 520.

52 Darrouzès 1975, 62 (10 AB, 15 DE, 16F)

53 Ibid, 63–64. О далматинским епископима на никејском сабору 787. године cfr. Katičić 1993.

54 Darrouzès 1975, 68 (327E)

55 Zornija 2009, 105–106. (са старијом литературом)

56 Ferluga 1964.

57 Bošković 1962, 11–12.

58 О каменим уломцима cfr. Zagarčanin 2006, 119–120.

59 Писање Фарлатија (*Illyricum sacrum* VII, 12) да је црква страдала у пожару потврдила су археолошка ископавања (Bošković 1962, 11).

60 Bošković 1962, 12–20; Kopač 1965, 38–39.

61 Радоњић 1950, 427–428.

62 *Illyricum sacrum* VII, 12.

63 О култу и иконографији Светог Теодора: Марковић 1995, 574–578, 582, 594–597 и даље; Walter 1999, Walter 2003, 44–66. У вези са удвајањем култа Светог Теодора cfr. Oikonomides 1986.

64 Demus 1960, 20–22; Osborne 1999, 375–378.

Светом Теодору.⁶⁵ Да је прва барска црква имала за патрона Светог Теоодора посредно потврђује и недавно пронађени оловни печат Константина Бодина (1081–1099) на којем су представљени Свети Ђорђе на аверсу и Свети Теодор на реверсу, где је избор светитеља свакако био одраз посебне девоџије који је дукљански владар гајио према светитељима поштованим у држави и у седишту архиепископије, самом граду Бару.⁶⁶ У Улцињу су пронађени уломци четворостаног циборијума са натписом у којем је сачувано име донаторке Гузме и византијских царева Лава и Константина.⁶⁷ Помен византијских царева, идентификованих са Лавом V (813–820) и његовим сином, савладарем Константином, додатно потврђује присуство Византије на овом простору почетком IX века. У јужном делу Улциња су испод остатака средњовековне, могуће катедралне, цркве откривени остаци мањег храма.⁶⁸ Једнобродна црква ширине око 4 м и минималне дужине око 7 м са полукружном апсидом на источној страни датована је у период између IX и X века на основу камених фрагмената украшених тропрутим преплетом, који су пронађени у остацима млађе грађевине. Није, међутим, могуће утврдити да ли поменути циборијум потиче из овог малог храма или пак из неке друге до данас неоткривене цркве, могуће византијске базилике за коју се претпоставља да је постојала у граду.⁶⁹ Наиме, сви до данас познати уломци циборијума пронађени су у секундарној употреби или међу рушевинама.

Снажније присуство византијске администрације, као и установљење драчке теме, свакако је условио и полет градитељске делатности у градовима које Константин Порфирогенит наводи као њене кастеле. Отуда не изненађује повећана градитељска активност у Улцињу, Бару, као и у оближем Љешу.⁷⁰ Одроз тежње да се ускладе административна и еклезијална организација Царства огледа се и у обиму драчке митрополије која је у једном тренутку бројала чак 15 суфрагана. Стога је оправдано мишљење да развој епископије у Бару треба довести у везу са оснивањем теме Драч, односно да тачну годину њеног настанка треба тражити у времену после Фотијевог сабора 879. године, када је дошло до измирења Рима и Цариграда.⁷¹ Таквог је мишљења пре два столећа био и учени италијански језуита, Данијеле Фарлати, који почетак хронотаксе барских, као и улцињских епископа смешта у годину наведеног сабора, уз напомену нису познати подаци о ова два црквена седишта старији од IX века.⁷² Барски се епископ, међутим, не помиње у одлукама Првог сабора у Сплиту из 925. године, где је као најјужнија наведена епископија Улциња. Тај податак је први сасвим поуздани помен улцињског епископа. Упркос наведеном, има аутора склоних мишљењу да је епископија у Улцињу постојала још у VI веку, али се такво мишљење, услед потпуног недостатка извора који би га поткрепили, мора узети са великом резервом.⁷³ Изражено мишљење, да је була папе Захарије дубровачком архиепископу из 743. године познији фалсификат заснован на првобитној повељи, значило би да је улцињска епископија, која

65 Bertelli 2004, 100. (са старијом литературом)

66 Cheynet 2008.

67 Preradović–Petrović 2002; Vežić, Lončar 2009, 143–147, 224–231.

68 Бошковић, Мијовић, Ковачевић 1981, 109–124.

69 *cf. supra* n. 4.

70 За интервенције у одбрамбеном систему Љеша које се могу датовати у VIII век, као и за покретне налазе из истог периода *cf. Nallban, Buchet* 2008, 247–248.

71 Живковић 2004, 148.

72 *Plurimum sacrum* VII, 9–10, 249–250. Списак улцињских епископа које је објавио Фарлати преузима Лучић (Lučić 1960).

73 Мјовић 1984–1985, 78; Dragojlović 1990, 201.

се у овом документу наводи, постојала средином VIII века.⁷⁴ Та претпоставка за сада мора остати у домену хипотезе.

Одредити са прецизношћу време оснивања улцињске и барске епископије за сада, услед потпуног недостатка поузданих писаних или материјалних извора, није могуће. Погрешно датовање Партејеве notiције 3 у прву половину VIII века изазвало је додатну и непотребну конфузију када је у питању први помен барске епископије. На данашњем нивоу знања, са сигурношћу можемо тврдити да су оба црквена седишта постојала у X столећу, када их наводе и писани извори, и то: Улцињ у одредбама првог сплитског сабора (925), односно и Улцињ и Бар у notiцији 10 (*ante* 1009) у којој су наведени као суфрагани драчке митрополије.

Извори

Acta Albaniae I

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, vol. I, 344–1343, ed. L. de Thalloczy, C. Jirecek, E. de Sufflay, Vindobonae 1913.

DAI

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, *Sorpus fontium historiae byzantinae I*, Dumbarton Oaks Centre for Byzantine studies, Washington, D. C. 1967.

Historia Salonitana

Thomæ archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum latin text Olga Perić, edited, translated and annotated by Damir Karbić, Mirjana Matijević–Sokol and James Ross Sweeney, *Central European medieval texts vol. 4*, Central European University Press: Budapest–New York, 2006.

Hierarchia ecclesiastica orientalis

Hierarchia ecclesiastica orientalis : series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium, vol. Patriarchatus Constantinopolitanus, ed. Giorgio Fedalto, Padova 1988.

Chronique de Michel le Syrien II

Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jakobite d'Antioche (1166-1199), II, éd. Jean-Baptiste Chabot, Paris 1901.

Ravennatis Anonymi Cosmographia

Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica, ed. M. Pinder – G. Parthey, Berolini 1860.

Libro del Re Ruggero

L'Italia descritta nel —Libro del Re Ruggero- compilato da Edrisi, ed. M. Amati e C. Schiapatelli, in: *Atti della Reale Accademia dei Lincei*, 274, 1876-1877, ser. II, VIII, Roma 1883.

Parthey 1866

Hieroclis synecdemus et notitiae graecae episcopatum : accedunt Nili Doxapatrii notitia patriarchatum et locorum nomina immutata, ex recogn. G. Parthey, Friedrich Kilian, 1866.

Darrouzès 1981

Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, texte critique, introduction et notes Jean Darrouzès, *La Geographie ecclesiastique de l'Empire byzantin t. 3*, Centre national de la recherche scientifique: Paris 1981.

⁷⁴ Живковић 2004, 145.

Plinius, *Naturalis Historia*
Pliny, *Natural history* : with an English translation, vol. II., libri III-VII, ed. H. Rackham, Loeb Classical Library 352, London, Cambridge, Mass. 1947.

Литература

Baudo, Fulvio et al. (2006): „The Fortifications of Bar. Archaeological Evidence from Gate 112“, in: *The archaeology of an abandoned town: the 2005 Project in Stari Bar*, ed. S. Gelichi, Firenze: All'insegna del giglio, 33–54.

Bertelli, Gioia (2004): *Puglia Preromanica dal V secolo agli inizi dell'XI*, Milano: Jaka Book.

Bošković, Đurđe (1962): *Stari Bar*, Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture.

Бошковић, Ђурђе, Мијовић, Павле, Ковачевић Мирко (1981): *Улцињ I*, Београд: Археолошки институт – Музеј Улцињ – Републички завод за заштиту споменика културе.

Walter, Christopher (1999): *Theodore, archetype of the warrior saint*, *Revue des études byzantines* 57, 163–210.

Walter, Christopher (2003): *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate.

Vežić, Pavuša, Lončar, Milenko (2009): *Hoc tigrum. Ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar: Sveučilište.

Gelichi, Sauro (2006): „Stari Bar. The archeological evidence and the settlement during the ages“, in: *The archaeology of an abandoned town: the 2005 Project in Stari Bar*, ed. S. Gelichi, Firenze: All'insegna del giglio, 19–32.

Gelzer, Heinrich (1886): *Zur Zeitbestimmung der griechischen Notitia Episcopatum*, *Jahrbücher für protestantische Theologie*, XII (1886), 529–575.

Gelzer, Heinrich (1901): *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatum* : ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen und Verwaltungsgeschichte, *Publicazione*: München : Verlag der k. Akademie, 1900, 531–641.

Darrouzès, Jean (1970): *Listes synodales et notitiae*, *Revue des études byzantines* 28, 57–96.

Darrouzès, Jean (1975): *Listes épiscopales du concile de Nicée (787)*, *Revue des études byzantines* 33, 5–76.

Demus, Otto (1960): *The Church of San Marco in Venice. History, Architecture, Sculpture*, *Dumbarton Oaks Studies* 6, *Washington, D.C.*

Dragojlović, Dragoljub (1990): *Dyrrachium et les évêchés de Doclea jusq'à la fondation de l'archevêché de Bar*, *Balkanica* XXI, 201–209.

Zagarčanin, Mladen (2006): „Medieval stoneworks from Stari Bar“, in: *The archaeology of an abandoned town: the 2005 Project in Stari Bar*, ed. Sauro Gelichi, Firenze: All'insegna del giglio, 113–127.

Живковић, Тибор (2002): „Поход бугарског цара Самуила на Далмацију“, у: *Историјски часопис*, 49, 9–25.

Живковић, Тибор (2004): *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд: Историјски институт.

Zagarčanin, Mladen (2005): „Short historical overview of the town of Stari Bar“, in: *Stari Bar: the Archaeological Project 2004. Preliminary Report*, ed. S. Gelichi, M. Guštin, Firenze: All'insegna del giglio, 9–14.

Zagarčanin, Mladen (2006): „Medieval stoneworks from Stari Bar“, in: *The archaeology of an abandoned town: the 2005 Project in Stari Bar*, ed. S. Gelichi, Firenze: All'insegna del giglio, 113–127.

Zornija, Meri (2009): „Ulomak arhitrava oltarne pregrade“, u: *Zagovori svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije. Povodom 1200. obljetnice prijenosa moći svetoga Tripuna u Kotor, katalog izložbe (Galerija Klovičevi dvori 14. prosinca 2009. – 14. veljače 2010)*, ur. R. Tomić, Zagreb.

Историја Црне Горе I. Од Најстаријих времена до краја XII вијека, Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1967.

Jireček, Konstantin (1901): *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, vol. I, Wien: Gerold in Komm.

Јиречек, Константин (1911): *Историја Срба I*, Београд: Нова штампарија „Давидовић“.

Јиречек, Константин (1962): *Романи у градовима Далмације током средњег века*. Зборник Константина Јиречека II, Српска академија наука и уметности, посебна издања 156, одељење друштвених наука, н.с. 42, Београд.

Калић, Јованка (1979): „Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219“, у: *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*, ур. В. Ђурић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови књ. 7, Председништво књ. I, Београд, 27–52.

Katičić, Radoslav (1993): „Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskog koncila u Niceji godine 787“, in: *Idem, Uz početke hrvatskih početaka*, Split: Književni krug, 25–35.

Кораћ, Војислав (1965): *Градитељска школа Поморја*, Српска академија наука и уметности, посебна издања књ. 384, Одељење друштвених наука књ. 49, Београд.

Lučić, Ivan. (1960): s. v. *Dulcigno, Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclesiastiques*, vol. XIV, coll. 1013–14.

Mijović, Pavle (1984–1985): *Was Olcinium included in the Justinian's limes?*, *Balkanoslavica* 11–12, 73–86.

Mijović, Pavle (1995): *Ulcinjски triptih kultne plastike, Ulcinjska Artemida Elafavola*, *Glasnik odeljenja umjetnosti Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, odeljenje umjetnosti* 14, 57–68.

Мијовић, Павле, Ковачевић, Мирко (1975): *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд: Археолошки институт – Музеј Улцињ.

Митровић, Катарина (2010): „Бар“, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ур. С. Мишић, Београд: Завод за уџбенике, едиција посебна издања, 24–27.

Nallbani Etleva, Buchet Luc (2008): *Lezha (Lissus), de l'Antiquité tardive au haut Moyen Âge: topographie du site et espace des morts*, *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Âge* 120, 239–261.

Osborne, John (1999): *Politics, diplomacy and the cult of relics in Venice and the northern Adriatic in the first half of the ninth century*, *Early Medieval Europe* 8/3, 369–86.

Пириватрић, Срђан (1997): *Самуилова држава. Обим и карактер*, Византолошки институт Српске Академије Наука и Уметности, Посебна издања 21, Београд.

Preradović-Petrović, Dubravka (2002): „Ulcinjски ciborijum – natpis i reljefne predstave“, u: *Godisnjak pomorskog muzeja u Kotoru* 50, 247–64.

Радонић, Јован (1950): *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Српска академија наука књ. 155. Одељење друштвених наука, нова серија, књ. 3, Београд.

Richard P. (1924): s.v. *Antivari*, *Dictinnaire d'histoire et de géographie ecclesiastiques*, vol. III, coll. 717–724.

Thalloszy, Jireček (1899): *Zwei Urkunden aus Nordalnbien*, *Archiv für slavische philologie* 21, 78–99.

Фабер, Мориц (1905): „Право барских надбискупа на наслов „примас Србије““, у: *Гласник земаљског музеја* 17, 445–477.

Faber, Moritz (1909): *Das Recht des Erzbischofs von Antivari auf den Titel Primas von Serbien*, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* 11, 343–367.

Ferluga, Jadran (1964): *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, *Actes du XIIe congrès international d'etudes byzantines*, Ochride 10–16 septembre 1961, Beograd, 82–92.

Cheyne, Jean-Claude (2008): „La place de la Serbie dans la diplomatie byzantine à la fin du XIe siècle“, у: *Зборник радова византолошког института* 45, 90–97.

Dubravka Preradović

**THE EARLIEST MENTIONS OF EPISCOPAL SEES OF ULCINJ AND BAR:
A PHILOLOGICAL - ARCHAEOLOGICAL NOTE**

This paper analyzes written and material sources concerning the earliest history of the Episcopal *sees* of Ulcinj and Bar, because there are still some ambiguities in the interpretation of the date of composition and the content of episcopal *notitia* 3 published by Gustav Parthey in 1866, and the *notitia* 10 published in the critical edition of Jean Darrouzès in 1981, where they are both mentioned. Two *notitiae* are actually the same list of metropolitans of the Constantinopolitan church, where were listed fifteen suffragan bishops of Durrachium. Although the compilation of that part of the list is dated in the end of the 10th or the beginning of the 11th century, the confusion produced at the beginning of the last century by dating this *notitia* in the middle of the 8th century still persists in literature. That misinterpretation consequently brought some scholars to the conclusion that the bishoprics in question were founded in the first half of the 8th century. Tracing the origin of that false interpretation proved that there is no firm scientific grounds for the assertion that Bar and Ulcinj had the bishops on that early date.

Another problem considered in this paper is the identification of the bishop seat δ Λικινίδων mentioned before δ Αντιβάρεως in *notitia* 10. δ Λικινίδων has been recently identified by some scholars as Ohrid and not as Ulcinj. Analysis of the Latin and Greek written sources demonstrates that the confusion comes from the similar orthography of these two cities that can be found in the civil lists of the cities of the Byzantine Empire, and that the episcopal *see* listed in the *notitia* 10 is Ulcinj and not Ohrid.

In Bar like in Ulcinj were found the remains of churches dating from the 9th century. The remains of the modest church as well as the ciborium with the inscription that mentions the Byzantine emperors Leo and Constantine, identified as Leo V (813-820) and his son co-ruler were found in Ulcinj. In Bar, the small, possible cross-in-square church was dedicated to the holy warrior Theodor, whose cult appears on the Adriatic, in Venice and in the Apulia at the beginning of the 9th century. Remains of those churches prove the presence of ecclesiastical organization in the south-east Adriatic at the time of reconstruction of the Byzantine domination in the Adriatic, but not the existence of the bishopric sees. However, that hypothesis cannot be rejected.

Due to the lack of reliable documents, it is not possible to determine precise date of the establishing bishoprics of Bar and Ulcinj. The first mention of the bishopric Ulcinj dates from 925, when this seat was mentioned in the decisions of the First church council of Split, while Bar is to be found for the first time in the written sources in *notitia* 10, dating from the end of the 10th or the beginning of the next century.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

2

ЦРКВЕНЕ студије : годишњак Центра за
црквене студије = Church studies : annual
journal of the Centre of Church Studies /
уредник Драгиша Бојовић . - Год. 1, бр. 1
(2004) - . - Ниш (Обреновићева 20) :
Центар за црквене студије, 2004 - (Ниш:
Пунта) . - 24 *cm*

Годишње
ISSN 1820-2446 = Црквене студије
COBISS.SR-ID 115723532